

บูรณาการวิธีคิดเชิงกลยุทธ์ของมโหสถบัณฑิตเพื่อเป็นแนวทาง
ในการแก้ปัญหาสังคมไทยปัจจุบัน

An Integration of Mahosotho's Strategic Thinking to
Solves Social Problems in Thailand Nowadays

วัลย์รัตน์ ยิ่งดำนุ่น^๑
Walairat Yingdamnun^๑
คำพอง งามภักดี^๒
Khampong Ngampak^๒

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของดุชนิพนธ์เรื่อง “บูรณาการวิธีคิดเชิงกลยุทธ์ของมโหสถบัณฑิตเพื่อเป็นแนวทางในการแก้ปัญหาสังคมไทยปัจจุบัน” เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ โดยการใช้วิธีแบบผสมผสานคู่ขนาน (Parallel-Mix method) ระหว่างการวิจัยทางเอกสารและสัมภาษณ์เชิงลึกจากนักวิชาการผู้เชี่ยวชาญทางพระพุทธศาสนา เพื่อให้ได้แนวทางการแก้ปัญหา ผลการวิจัยพบว่า วิธีการคิดเชิงกลยุทธ์ของมโหสถบัณฑิตสามารถนำมาบูรณาการการแก้ปัญหาสังคมไทยในปัจจุบันได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยสังเคราะห์วิธีคิดเชิงกลยุทธ์ของมโหสถบัณฑิต ได้ดังนี้ ๑) เป็นศูนย์กลางแห่งความไว้วางใจ ๒) ทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ๓) พิชิตเรื่องราว ๔) มีความยุติธรรม ๕) เสนอทางออก ๖) ความสุข ขั้นตอนทั้ง ๖ ดังกล่าว เป็นการบูรณาการวิธีคิดเชิงกลยุทธ์ของมโหสถบัณฑิตเพื่อเป็นแนวทางการแก้ปัญหาซึ่งสามารถนำมาเป็นแบบอย่างในการจัดการแก้ไขปัญหาที่ต้องเผชิญได้อย่างมีประสิทธิภาพ นำไปสู่เป้าหมายสูงสุดของสังคม คือ ความสุขในการดำรงชีวิตในสังคม

คำสำคัญ : บูรณาการ การคิดเชิงกลยุทธ์ของมโหสถบัณฑิต การแก้ปัญหาสังคม

---

^๑ สาขาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Buddhism, Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University.

^๒ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต Department of
Humanities and Social Sciences, Suandusit Rajabhut University

Abstract

An article is a part of dissertation of “An Integration of Mahosatho’s Strategic Thinking to Solves Social Problems in Thailand Nowaday” with the qualitative research and parallel-mix method between documentary research and indepth-interview with Buddhist scholars to get a solution. The research result found: the Mahosatho’s strategic thinking can effectively integrate current Thai social problems with synthesizing the Mahosatho’s strategic thinking, the graduates are as follows: 1) A center of virtue and honesty or Center trust, 2) Serve as a good friend - Education Process, 3) Stories clear up or Conquest story, 4) Justice or equity, 5) Problems’ solving or solution and 6) Happiness or happiness. Finally, the six steps of Mahosatho’s problems’ solving integrated combines the concepts of Mahosatho’s problems’ solving to guide of conduct which can be used as a role model to solve problems faced, dealt with to the ultimate goal as the end of life or the joy of living in society.

Keywords: Integration, Mahosatho’s Strategic thinking, Social problems’ Solving

๑. บทนำ

ปัญหาสังคมเกิดจากการเปลี่ยนแปลงและเปี่ยงเบนทางสังคมที่จะต้องจัดการแก้ไข ปัญหา เพื่อนำไปสู่ความปกติเรียบร้อยของสังคม การคิดเชิงกลยุทธ์ เป็นการคิดที่ช่วยเพิ่มโอกาสแห่งความสำเร็จ ช่วยให้คนในสังคมที่ไม่ทำสิ่งต่าง ๆ อย่างเลื่อนลอย แต่รู้จักกำหนดเป้าหมาย และมีวัตถุประสงค์ล่วงหน้าในการแก้ปัญหาอย่างชัดเจน ช่วยให้เรารู้ว่าจะมองอนาคต มองตนเองและสภาพแวดล้อม ทำให้สามารถรับมือกับสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เผชิญอยู่และสถานการณ์ที่ไม่คาดคิดได้อย่างมีประสิทธิภาพ ช่วยลดการกระทำที่ไม่จำเป็นในการแก้ปัญหา การเสียพลังงานและทรัพยากรต่าง ๆ โดยเปล่าประโยชน์ ช่วยทำให้เรามีโอกาสประสบความสำเร็จมากกว่าคนที่ไม่รู้จักการคิดเชิงกลยุทธ์ มหาสถบัณฑิตมีวิธีเชิงกลยุทธ์ที่สามารถนำมาปรับแก้ปัญหาสังคมไทยปัจจุบันได้อย่างมีประสิทธิภาพ

๒. วิธีการศึกษา

การดำเนินการศึกษาในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) แบบผสมผสานคู่ขนาน (Parallel-Mix method) โดยใช้วิธีการวิจัยเอกสาร (Documentary Research) การวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Practical Research) โดยการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interviews) และการประชุมกลุ่ม (Group Discussion)

๓. การคิดเชิงกลยุทธ์

การคิดเชิงกลยุทธ์ (strategic thinking) หมายถึง กระบวนการความคิดหรือชุดความคิด ที่เริ่มตั้งแต่การคิดเริ่มต้นจนบรรลุเป้าหมายไว้ล่วงหน้าก่อนลงมือดำเนินการ จากสถานะปัจจุบันจนบรรลุเป้าหมายหรือสถานะที่พึงประสงค์ในอนาคต เริ่มจากการมีเป้าหมายบางอย่างที่ต้องการทำให้สำเร็จจากนั้นจึงหาวิธีดำเนินการไปสู่เป้าหมาย โดยมีการวางแผนเกี่ยวกับทิศทางและวิธีการปฏิบัติต่างๆ ที่น่าจะนำไปสู่เป้าหมายได้มากที่สุด โดยก่อนที่จะเลือกวิธีดำเนินการใดๆ จะต้องมีการวิเคราะห์และประเมินสถานะ ทั้งของตนเองและสภาพแวดล้อม เพื่อดูว่าตนเองมีศักยภาพเพียงพอที่จะบรรลุเป้าหมายได้หรือไม่ มีจุดแข็งที่เป็นโอกาสให้ประสบความสำเร็จ และมีจุดอ่อนใดบ้างที่อาจให้ประสบความสำเร็จล้มเหลว นอกเหนือไปจากการวิเคราะห์และประเมินสภาพแวดล้อมภายนอกที่เกี่ยวข้อง เพื่อพิจารณาโอกาสและอุปสรรคที่จะทำให้ไปถึงหรือไม่ถึงเป้าหมาย ขณะเดียวกันต้องมีการคาดการณ์อนาคต โดยวิเคราะห์จุดอ่อนจุดแข็งของตน และคาดคะเนสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้องว่าจะเป็นเช่นไรในอนาคตเพื่อค้นหาโอกาสที่จะได้รับ

ประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้น และเพื่อระมัดระวังตัวหรือหลบหลีกได้ทันหากสิ่งไม่พึงประสงค์เกิดขึ้น^๓

กล่าวโดยสรุป การคิดเชิงกลยุทธ์ หมายถึง การคิดในการกำหนดกลวิธีที่นำไปสู่ผลสัมฤทธิ์ตามเป้าหมาย โดยผู้คิดจะต้องมีการคิดวางแผน และมีวิสัยทัศน์ มีแนวทางหรือแผนการทำงานที่ดี มีความยืดหยุ่นพลิกแพลงได้ตามสถานการณ์เพื่อนำไปสู่ความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ เป็นความสามารถในการกำหนดแนวทางที่ดีที่สุดในการแก้ปัญหาและไม่ทำให้ปัญหาเกิดขึ้นในภายหลัง ภายใต้เงื่อนไขและข้อจำกัดต่างๆ เพื่อบรรลุเป้าหมายที่วางไว้

๔. การคิดเชิงกลยุทธ์ในพระพุทธศาสนา

ในพระพุทธศาสนาไม่ปรากฏคำว่า “การคิดเชิงกลยุทธ์” มาก่อน หรือไม่มีคำจำกัดความหรือความหมายและลักษณะ หรืออธิบายขั้นตอน กระบวนการของการคิดเชิงกลยุทธ์อย่างชัดเจน เนื่องจากคำว่า “กลยุทธ์” เป็นคำที่บัญญัติขึ้นใหม่โดยแปลมาจากคำในภาษาอังกฤษ ซึ่งก็เป็นคำใหม่เช่นเดียวกัน ถึงแม้ว่า กลยุทธ์ เป็นคำเริ่มแรกที่ใช้ในทางทหาร เป็นศาสตร์และศิลป์ในการอำนวยการกำลังทหารอันเป็นการใช้แผนรวมและใช้ในการรบ ซึ่งต่อมามีการนำมาใช้กันอย่างกว้างขวางในวงการต่างๆ ตลอดจนการดำเนินชีวิตในปัจจุบันบุคคล

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า คำว่า “การคิดเชิงกลยุทธ์” ตรงกับคำว่า “โยนิโสมนสิการ” ในพระพุทธศาสนา โดยรูปศัพท์ โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วย โยนิโส กับ มนสิการ โยนิโส มาจาก โยนิ ซึ่งแปลว่าเหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อุบาย วิธี ทาง ส่วน มนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำนี้ นึกถึง ใส่ใจพิจารณา เมื่อรวมเข้าเป็นโยนิโสมนสิการ^๔ โยนิโสมนสิการ หมายถึง การใช้ความคิดถูกวิธี คือ การทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า สืบหาเหตุผลจนตลอดสาย แยกแยะออกพิเคราะห์ด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบและโดยอุบายวิธี ให้เห็นสิ่งนั้นๆ ตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย^๕ ในคัมภีร์พระไตรปิฎก มีคำที่ให้ความหมายนัยเดียวกับโยนิโสมนสิการปรากฏอยู่มากมายดังนี้

^๓ เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์, การคิดเชิงกลยุทธ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ชัดเชสมีเดีย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓-๑๔.

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), โยนิโสมนสิการ-วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม, พิมพ์แยกเล่มเฉพาะบท ครั้งที่ ๒๔ (ฉบับข้อมูลคอมพิวเตอร์ บทที่ ๑๓ แยกพิมพ์ครั้งแรก), (ม.ป.ท. : พิสมัยพิชญกุลมงคล วิภา บุญยรัตนากุล วรธนา บุญศรีเมือง และคณะผู้ศรัทธา, ๒๕๕๖), หน้า ๑๕.

^๕ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ : ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๕๗.

๑. การพิจารณาอย่างถูกต้อง เหมาะสม ก่อนบริโภคอาหาร เช่นพระพุทธรองค์ได้เทศนาแก่พระอริยสาวก ให้พิจารณาโดยแยกกายในการฉันอาหารไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมีวาม ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง แต่เพียงเพื่อความดำรงอยู่ของร่างกายเท่านั้น^๖

๒. การมนสิการ การไตร่ตรอง การคิด ให้รอบคอบ ก่อนกล่าววาจา เช่น ที่พระพุทธรองค์ทรงย้ำให้มนสิการก่อนที่จะตอบ^๗ หรือ ให้ไตร่ตรองให้รอบคอบก่อนกล่าวติเตียนหรือกล่าวสรรเสริญผู้อื่น^๘

๓. การไตร่ตรอง การคำนึงถึงในการเล่าเรียน เนื้อความแห่งธรรมอย่างถูกวิธี ถูกทาง ดังเช่นพุทธพจน์แสดงว่า “ภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรบางพวกในธรรมวินัยนี้ย่อมเล่าเรียนธรรมคือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္ภุตธรรมและเวทลละ พวกเขาเล่าเรียนธรรมนั้นแล้ว ย่อมไตร่ตรองเนื้อความแห่งธรรมเหล่านั้นด้วยปัญญา”^๙

๔. การคำนึงถึงอย่างเข้าใจ ถูกทาง เพื่อการดำเนินชีวิตที่เป็นสุข เช่น ไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้ว ไม่ควรหวังในสิ่งที่ยังมาไม่ถึง สิ่งที่ล่วงไปแล้วให้ละ สิ่งที่ยังมาไม่ถึงก็เป็นสิ่งที่มาไม่ถึงไม่ต้องนำมาคิดคำนึง^{๑๐} หรือในขณะที่ใกล้จะตายให้คิดคำนึงแต่ในแง่มุมที่ดี ในกุศลที่ได้ทำสำเร็จแล้ว ดังพุทธพจน์ที่ว่า “โภครพัยทั้งหลายเราได้บริโภคแล้ว คนที่ควรเลี้ยงเราได้เลี้ยงแล้ว อันตรายทั้งหลายเราได้ข้ามพ้นแล้วทุกขณที่มีผลสูงขึ้นไปได้ให้แล้ว และพลีกรรม ๕ อย่างเราได้ทำแล้ว”^{๑๑} ดังนี้ จึงถือว่าเป็นผู้มีโยนิโสมนสิการ

๕. การพิจารณาอย่างสำรวม โดยการสำรวมในอินทรีย์ทั้ง ๕^{๑๒}

๖. ความตั้งใจ มุ่งมั่น เพียรปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม^{๑๓}

๗. การพิจารณาสาเหตุตามเหตุปัจจัย เป็นเหตุให้เกิดปัญญา^{๑๔}

๘. การใช้ความคิดอย่างถูกวิธี การใส่ใจ ใคร่ครวญ การพิจารณาโดยอุบายวิธีที่แยกกาย เช่น พิจารณาว่าไม่เที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง พิจารณาว่าเป็นทุกขในสิ่งที่เป็นทุกข^{๑๕} เป็นต้น

โดยนัยแห่งความหมายเบื้องต้นนี้อาจแสดงให้เห็นถึงวิถีคิดและการใช้ปัญญาในการขบคิดและแก้ปัญหาอย่างละเอียดละมัยตามนัยแห่งโยนิโสมนสิการโดยอาศัยการรับรู้

^๖ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔/๒๗.

^๗ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๗/๓๕๔, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๕๘/๑๘๖.

^๘ อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๓๕/๑๑๗.

^๙ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๘/๒๕๔.

^{๑๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๗๒/๓๑๙.

^{๑๑} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖๑/๑๐๔.

^{๑๒} ม. ม. (ไทย) ๑๒/๒๓/๒๒.

^{๑๓} วิ.ม. (ไทย) ๔ /๓๕/๔๔.

^{๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๑.

^{๑๕} ที.ปา.อ.(บาลี) ๑๔๙/๗๕, ที.ปา.ฎีกา (บาลี) ๑๔๙/๗๕, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๔๙/๑๐๙.

ประสบการณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในทางที่จะไม่ก่อให้เกิดปัญหา ไม่มีโทษแต่ให้เป็นที่ไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ทั้งตนเองและผู้อื่น เพื่อความเจริญงอกงามแห่งปัญญาและกุศลธรรม เพื่อเสริมสร้างนิสัยและคุณลักษณะที่ดีเพื่อความรู้ตามเป็นจริง เพื่อฝึกอบรมตนในแนวทางที่นำไปสู่ความสุขขั้นสูงสุด คือ หลุดพ้นเป็นอิสระ เป็นธรรมที่เป็นบุพภาคแห่งมัชฌิมาปฏิปทาควบคู่กับปรโตโฆสะ อันเป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างบุคคลกับโลกหรือสภาพแวดล้อมภายนอกในทางจิตใจ อันได้แก่ ท่าทีแห่งการรับรู้และความคิดซึ่งเป็นท่าทีแห่งปัญญา

การคิดเชิงกลยุทธ์ในทางพระพุทธศาสนานั้นจะเป็นการใช้ปัญญาในทางที่ถูกต้องเพื่อแก้ปัญหาต่างๆ ให้ลุล่วงไปได้ด้วยดี ในทางพระพุทธศาสนาเมื่อนำปัญญามาจำแนกด้วยแหล่งที่มาของปัญญาเองจะสามารถจำแนกได้ ๓ ประการ ดังนี้คือ ๑. จินตามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการคิด) ๒. สุตมยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการฟัง) ๓. ภาวนามยปัญญา (ปัญญาที่เกิดจากการอบรม)^{๑๖} ทั้งยังมีอรรถาธิบายโดยพระพุทธโฆสเถระว่า “ (๑) จินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่มีได้ฟังจากคนอื่น ... สำเร็จโดยลำพังความคิดของตน (๒) สุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่ได้ฟังมาจากผู้อื่น . . . สำเร็จด้วยอำนาจการฟัง (๓) ภาวนามยปัญญาคือ ปัญญาที่ถึงอัปปนา สำเร็จด้วยอำนาจภาวนาอย่างใดก็ได้แล้วแต่”^{๑๗} และพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) อธิบายเรื่องปัญญาทั้ง ๓ ประการว่า (๑) จินตามยปัญญาหมายถึง ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา (ปัญญาจากโยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง) (๒) สุตมยปัญญา หมายถึง ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน (ปัญญาจากปรโตโฆสะ) และ (๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ (ญาณอันเกิดขึ้นแก่ผู้อาศัยจินตามยปัญญา หรือทั้งสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา)^{๑๘} การเรียงลำดับปัญญาทั้ง ๓ ประการนี้ของพระพุทธโฆสเถระและพระพรหมคุณาภรณ์นำเสนอ จินตามยปัญญาขึ้นเป็นลำดับแรกดังกล่าว เนื่องจากเป็นการจัดเรียงตามพระไตรปิฎกทั้งในพระสูตร^{๑๙} และพระอภิธรรม^{๒๐} การเรียงลำดับที่นำจินตามยปัญญาขึ้นก่อนหรือสุตมยปัญญาขึ้นก่อนนั้น ขึ้นอยู่กับการเกิดขึ้นของปัญญาในแต่ละบุคคล

๕. การคิดเชิงกลยุทธ์ของมโหสถบัณฑิต

การเป็นนักคิดเชิงกลยุทธ์ของมโหสถบัณฑิต จากประวัติความเป็นมาของมโหสถบัณฑิตพบว่า เป็นบุคคลผู้มีปัญญามากมาแต่กำเนิด ซึ่งเป็นปัญญาในขั้นแรก คือปัญญาที่สำเร็จ

^{๑๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑.

^{๑๗} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔๒๗/๗๓๕ ; ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/๓๑๖-๓๑๗.

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**,

หน้า ๒๓๒.

^{๑๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑.

^{๒๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๕๓/๔๘๔, ๗๖๘/๕๐๓-๕๐๔.

ด้วยอานุภาพแห่งกรรมเก่ามาแล้ว^{๒๑} หรือเรียกว่า “สชาติปัญญา” เป็นปัญญาที่พร้อมมากับชาติกำเนิด เพราะการได้เกิดเป็นมนุษย์นี้ มาด้วยอำนาจของกุศลกรรม ปัญญาอีกส่วนหนึ่งคือปัญญาที่ได้จากการฝึกฝนและพัฒนาตนเอง และสามารถพัฒนาต่อไปได้ตลอดอายุขัย จนกระทั่งเกิดปัญญารู้แจ้งในสรรพสิ่ง อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้ ดังนั้นปัจจัยที่จะเป็นบ่อเกิดของปัญญามี ๓ ทางคือ ๑) สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟัง ๒) จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด ๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการอบรม^{๒๒} อาจกล่าวได้ว่า การเป็นนักคิดเชิงกลยุทธ์ในทางพระพุทธศาสนาคือ ความสามารถทางการใช้ปัญญา ฉะนั้นปัจจัยที่ส่งผลให้เป็นนักคิดเชิงกลยุทธ์ของพระมโหสถ คือการพัฒนาตนเองเพื่อให้เกิดปัญญาซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญที่ใช้ในการแก้ปัญหา ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยจึงได้นำเสนอเกี่ยวกับ การพัฒนาปัญญาของพระมโหสถในด้านต่างๆ ดังต่อไปนี้

สุตมยปัญญา คือความรู้ที่เกิดจากการศึกษา หรือปรโตโฆสะ คือ เสียงจากผู้อื่น ทั้งในทางโลกและทางธรรม เป็นความรู้ที่ต้องอาศัยครูอาจารย์ ต้องศึกษาในสถาบันการศึกษา ดังที่ปรากฏในมโหสถชาดกว่า “ครั้งนั้น มีมาณพคนหนึ่ง ชื่อปิงคุดตระเป็นชาวมิลลา ไปกรุงตักศิลา เรียนศิลปะในสำนักอาจารย์ทิกาศาปโมกข์ เรียนได้รวดเร็ว”^{๒๓} แต่พระมโหสถไม่ได้ไปศึกษาที่นั่น และไม่ได้สำเร็จการศึกษาจากสถาบันไหน เพราะท่านเข้าไปรับราชการอยู่ในพระราชสำนักเมืองมิลลาตั้งแต่อายุ ๗ ขวบ ถึงอย่างนั้นพระมโหสถก็มีความรอบรู้ในวิชาการต่างๆ มากมาย การพัฒนาสุตมยปัญญาหรือการศึกษาของพระมโหสถจึงเป็นการศึกษาตามอัธยาศัย อาทิเช่น กัลยาณมิตร อาศัยบิดามารดา คือสิริวิฑกเศรษฐีและนางสุมนาเทวีเป็นบูรพาจารย์เป็นครูคนแรก ของพระมโหสถ เป็นผู้สอนเรื่องการกินอยู่ การพูดจา กิริยามารยาท ขนบธรรมเนียมประเพณี

การพัฒนาจินตามยปัญญาของพระมโหสถที่ปรากฏในมโหสถชาดก เช่น พระมหาสัตว์ ... ดาโรว่า ...เรจักถ่วงหน้าไปก่อนพระองค์ แล้วเฝ้าพระเจ้าจุลนี สร้างนครเป็นที่ประทับอยู่แห่งพระเจ้าวิเทหราช ทำให้เป็นนครที่จำแนกดีแล้ว ให้ทำอุโมงค์เป็นทางเดินยาวราว ๑ คาจตุ อุโมงค์ใหญ่ราวกิ่งโยชน์ แล้วอภิเษกพระนางปัญจาลจันที่ราชธิดาของพระเจ้าจุลนีพรหมทัต ให้เป็นบาทบริจาริกาแห่งพระราชาราชของเรา ในเมื่อพระราชาร้อยเอ็ดพร้อมด้วยพลนิกาย ๑๘ อักโขภินีแวดล้อมตั้งอยู่ เรจักปลดเปลื้องพระราชาราชของเราให้พ้นไป ดุจเปลื้องดวงจันทร์จากปาก อสุรินทรราหูฉะนั้น แล้วพาเสด็จสู่พระนครมิลลา ชื่อว่าราชกรณียกิจที่จะมีมาของพระราชาราชต้องเป็นภาระธุระแห่งเรา^{๒๔}

ในชาติที่พระโพธิสัตว์เป็นพระมโหสถไม่มีการพัฒนาภาวนามยปัญญาในทางธรรม เพราะท่านไม่ได้ออกบวช แต่ในชาติอื่นๆ พระโพธิสัตว์ได้พัฒนาภาวนามยปัญญา ในทางธรรม

^{๒๑} วิสุทธิ. (ไทย) ๕/๖.

^{๒๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๓/๒๗๑.

^{๒๓} ชุ.ชา.ม.อ. (ไทย) ๔/๒/๓๕๙.

^{๒๔} ชุ.ชา.ม.อ. (ไทย) ๔/๒/๔๘๐.

เช่น ในชาติที่พระโพธิสัตว์เป็นพระเจ้ามณฑล ทรงเห็นพระเกศาหงอกเส้นหนึ่ง เกิดความสังเวช เสียดใจออกผนวช เจริญพรหมวิหาร ๔ บรรลุฉกษณุปัจฉา^{๒๕} แสดงว่าทรงพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแท้ของสังขาร เกิดสัมมสมณญาณ เป็นการเจริญภาวนามยปัญญา ในฝ่ายวิปัสสนา และเมื่อทรงผนวชแล้ว เจริญพรหมวิหาร ๔ บรรลุฉกษณุปัจฉา ทรงเข้าสมาบัติได้ ปัญญาของพระองค์ผู้เข้าสมาบัติเป็นภาวนามยปัญญา ในฝ่ายสมณะ

วิธีการพัฒนาการคิดเชิงกลยุทธ์ของพระมโหสถบัณฑิตอาศัยปัจจัยภายนอก อันได้แก่ กัลยาณมิตร ตำรา อยู่ในประเทศหรือสิ่งแวดล้อมที่ดีเหมาะสม ซึ่งเกิดจากการศึกษาหาความรู้ในเรื่องต่างๆ เป็นพื้นฐานในการใช้พัฒนาการคิดเชิงกลยุทธ์ของพระมโหสถ ทำให้เกิดความรู้ใหม่ที่เรียกว่า จินตมยปัญญา เป็นความรู้ที่เกิดจากการนำสุตมยปัญญาคือความรู้ด้านวิชาการ ข้อมูลข่าวสารไปประยุกต์ใช้ในเหตุการณ์นั้นๆ เป็นความรู้ที่ต่อยอดจากสุตมยปัญญา เป็นปัจจัยภายใน

๖. บูรณาการการคิดเชิงกลยุทธ์ของมโหสถบัณฑิตในการแก้ปัญหาสังคมไทย

จากการศึกษาพบว่า หลักการและวิธีคิดเชิงกลยุทธ์ของมโหสถบัณฑิตมีกรอบและวิธีการแก้ปัญหาสังคมดังนี้

๑) การเป็นศูนย์กลางแห่งความไว้วางใจ กลยุทธ์ในการแก้ปัญหาของมโหสถบัณฑิตอยู่บนฐานของความเมตตากรุณา มีบุคลิกผู้นำทำให้ได้รับความไว้วางใจท่ามกลางมหาชนทั้งหลาย ซึ่งความเมตตากรุณาในตัวท่านมโหสถบัณฑิตนี้ได้ผลอันไพบูลย์มาก ว่าโดยหลักการแล้วท่านมีทั้งเมตตาและความกรุณาเป็นเครื่องกำกับ คือเมื่อท่านเห็นคนอื่นเป็นทุกข์เกิดความเมตตาขึ้นแล้วท่านมีใจกรุณาคือความสงสารปรารถนาให้เขาพ้นทุกข์ ดังเช่น กรณี การสร้างศาลาเอนกประสงค์ขึ้น ก็เกิดจากการเห็นเพื่อนๆ ได้รับความทุกข์จากสัตว์เข้ามาทำร้ายเกิดสงสารเลยปรารถนาเหตุนี้สร้างศาลาขึ้นมาด้วยกรุณาปรารถนาให้เหล่าเพื่อนทั้งหลายได้พ้นภัยจากการโดนสัตว์ทำร้าย อีกทั้งได้ประโยชน์มหาศาลต่อผู้คนจำนวนมากด้วย เมื่อผู้คนได้รับประโยชน์ก็เกิดความรักและศรัทธา ให้ความไว้วางใจในตัวท่านว่าเป็นที่พึ่งพาได้

๒) ทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร มโหสถบัณฑิต ทำหน้าที่กัลยาณมิตร มีความก้าวหน้ามุ่งไปสู่ความสำเร็จทั้งในทางคดีโลกและคดียุติธรรมหรือทั้งในทางสังคมและในชีวิตส่วนบุคคล เป็นบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอนแนะนำชี้แจง ชักจูง ช่วยบอกช่องทาง เพราะมโหสถบัณฑิตคุณสมบัติครบถ้วนของความกัลยาณมิตรธรรม๑) คุณสมบัติภายในคือคุณสมบัติที่พัฒนาขึ้นภายในตัวของกัลยาณมิตร๒) คุณสมบัติที่แสดงออกภายนอกคือคุณสมบัติในแง่ทำหน้าที่ต่อผู้อื่น

๓) พิชิตเรื่องราว (คิดอย่างมีกลยุทธ์: โยนิโสมนสิการ) ในการพิชิตเรื่องราว เพื่อใช้ในการแก้ปัญหาของมโหสถบัณฑิต เป็นการคิดอย่างมีกลยุทธ์ในทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า

^{๒๕} ขุ.ชา.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๙๖-๑๙๘.

โยนิโสมนสิการ เพราะกรณีในการเกิดปัญหาต่างๆ โสถบัณฑิตจะมีการสืบสาวราวเรื่องเป็นอย่างดี มีการสังเกต หาเหตุหรือที่มาของปัญหา จนกระทั่งได้ที่มาและพิจารณาถึงวิธีการแก้ไข จนกระทั่งแก้ไขปัญหาได้สำเร็จ เรียกว่า รู้เหตุเกิดและความดับ นั้นเอง โดยหลักการวิธีคิดอย่างนี้ เรียกได้ว่า วิธีคิดแบบแก้ปัญหาคือแบบอริยสัจ

๔) มีความยุติธรรม โสถบัณฑิตใช้หลักการพิจารณาในการแก้ปัญหาช่วยเหลือผู้คนที่ประสบปัญหาที่ได้เดือดร้อนทั้งกายและใจ ในปัญหาต่างๆ ที่มโสดบัณฑิตได้ทำการวินิจฉัย สิ่งที่แสดงให้เห็นโดยเด่นชัดคือความเป็นกลาง ท่านใช้หลักหลักเว้นในการปฏิบัติหน้าที่อันมีขอบธรรมคือปราศจากอคติต่างๆ ว่าโดยหลักการแล้วหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับความความเป็นกลางมี ๔ ประการ เรียกว่า อคติ ๔ มโสดบัณฑิตใช้หลักการพิจารณาในการแก้ปัญหาช่วยเหลือผู้คนที่ประสบปัญหาที่ได้เดือดร้อนทั้งกายและใจอยู่บนพื้นฐานของความยุติธรรม ปราศจากอคติ ๔

๕) นำเสนอทางออกในการแก้ปัญหาทุกอย่าง มโสดบัณฑิต มีทางออกให้ทุกคนเสมอ ไม่ว่าจะเป็นการสอบถามความสมัครใจว่า จะตั้งอยู่ในวินิจฉัยของเราหรือไม่ เมื่อมีการยอมรับแล้ว ก็เริ่ม กระบวนการ ตลอดจนเสร็จสิ้น ให้ธรรมะสำหรับคนเห็นผิด ดังเช่น กรณีตัดสินคดีความต่างๆ โดยส่วนมากผู้คนละเมียดคิดแทบทั้งสิ้น มโสดบัณฑิตก็จะแนะนำทางออก เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ดีงาม โดยให้เขาเหล่านั้นรักษาศีล ดำรงอยู่ด้วยเบญจศีล เป็นต้น

๗. การบูรณาการการคิดเชิงกลยุทธ์การแก้ปัญหา

การใช้กลยุทธ์ในการแก้ปัญหาของมโสดบัณฑิตบูรณาการออกมาเป็นรูปแบบการคิดเชิงกลยุทธ์ในการแก้ปัญหาของมโสดบัณฑิตเพื่อเป็นแนวทางแก้ปัญหาชีวิตและสังคมในสังคมไทยปัจจุบันโดยการพิจารณาผสมผสานจากการวิเคราะห์กระบวนการคิดเชิงกลยุทธ์ซึ่งได้แก่ ๔ ขั้นตอนใหญ่ๆ คือ

ขั้นที่ ๑ : ขั้นเป้าหมาย (ความสุข) จะอยู่ในขั้นตอนแรก ขั้นตอนนี้เป็นการตั้งเป้าหมายไว้ก่อนนั่นคือเมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นปัญหาชีวิตส่วนบุคคลหรือปัญหาที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับสังคมจำเป็นต้องได้รับการแก้ไข เมื่อได้รับการแก้ไขหรือการแก้ไขได้สิ้นสุดลงแล้วเกิดความสุข (Happiness) ต่อผู้ที่ได้รับความเดือดร้อน การใช้ปัญญาการแก้ปัญหาต่างๆ ที่เป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขของชีวิตและสังคมเป็นจุดเด่นและเป็นจุดแข็งของมโสดบัณฑิต ซึ่งมีการแก้ปัญหาย่างฉับพลันทันใดเป็นปัญหาเฉพาะหน้าที่เร่งด่วนที่ต้องแก้ไขทันที และเป็นระบบ มีหลักการและเหตุผล มีขั้นตอนและที่พิเศษก็คือมีหลักธรรมกำกับในกระบวนการแก้ปัญหานั้นๆ ในการดำเนินการ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในทุกๆ เหตุการณ์ ไม่ว่าจะเป็นอย่างขั้นตอนของการคิดการตัดสินใจการวางแผนตลอดจนขั้นตอนหรือกระบวนการ วิธีการ และลักษณะการแก้ปัญหา หรือแม้แต่วิธีการนำก็ล้วนอยู่ภายในกรอบของความคิดนี้ทั้งสิ้นมโสดบัณฑิตนั้นยึดมั่นในคุณงามความดีมุ่งหวังให้เกิดความสุขสงบในบ้านเมือง โดยการใช้ปัญญาในการแก้ปัญหามุ่งช่วยเหลือปลดปล่อยความทุกข์ให้ทั้งตนเองและผู้อื่น ตลอดจนสังคมโดยรวม

กลยุทธ์การแก้ปัญหาของมโหสถบัณฑิตกลับตรงกันข้าม คือผลที่ได้รับตกเป็นบุคคลอื่นที่เข้ามาพึ่งอาศัยมโหสถบัณฑิตแก้ปัญหาให้ เป็นบุคคลภายนอกหรือมหาชน ผู้ดำเนินการคือมโหสถบัณฑิต ทำเพื่อประโยชน์สุขของชนหมู่มาก ความสุขของมนุษย์นอกจากความสุขทางกายที่แสวงหามาได้จากความร่ำรวยหรือสิ่งอื่นๆแล้วยังมีความสุขทางจิตใจที่เกิดจากความพึงพอใจความสงบของจิตใจและการได้ทำงานที่ตนเองพอใจนอกจากนี้บุคคลทั่วไปอย่างเราๆความสุขพื้นฐานทั่วไปตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ก็มีในเรื่องความสุขของคฤหัสถ์ ๔ ได้แก่ (๑) สุขเกิดจากการมีทรัพย์ (๒) สุขเกิดจากการจ่ายทรัพย์เพื่อประโยชน์ไม่มากไม่น้อยเกินไป (๓) สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้ (๔) สุขเกิดจากการประกอบกิจการงานที่ปราศจากโทษ

ขั้นที่ ๒ : ขั้นวิเคราะห์ (การเป็นศูนย์กลางแห่งความไว้วางใจและทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร) จะอยู่ใน ๒ ขั้นตอนแรก คือ (๑) เป็นศูนย์กลางแห่งความไว้วางใจและ (๒) ทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ซึ่งทั้ง ๒ ขั้นตอนนี้ถือว่าเป็นบทบาทหน้าที่ที่สำคัญของมโหสถบัณฑิตสรุปได้ดังนี้ อันดับแรกคือ เป็นศูนย์กลางแห่งความไว้วางใจด้วยพลังแห่งความเมตตากรุณาโดยมีปัญญาเป็นตัวหลักในการควบคุมซึ่งมีในตัวของมโหสถบัณฑิต แสดงถึงความเป็นผู้นำที่โดดเด่นสามารถเป็นศูนย์กลางแห่งความไว้วางใจ เป็นศูนย์กลางแห่งความรักและความศรัทธาของประชาชน เมื่อผู้คนเดือดร้อนมีปัญหาหรือได้รับความเดือดร้อนมโหสถบัณฑิตจะทำหน้าที่สวมบทบาทของกัลยาณมิตร สร้างศรัทธาให้เกิดขึ้น ในการให้คำชี้แจง หรือคำแนะนำต่างๆให้กับคู่กรณีไม่ทำการตัดสินใดๆ วางตัวเป็นกลางไม่เอนเอียงเข้าข้างฝ่ายหนึ่งฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด ทำให้คู่กรณีทั้งสองฝ่ายไว้วางใจ ได้รับทราบข้อมูลต่างๆ ของปัญหาที่เกิดขึ้น มโหสถบัณฑิตมีความเป็นกัลยาณมิตรที่สมบูรณ์ทั้งภายในและภายนอกพร้อมที่เปิดกว้างให้การช่วยเหลือทุกๆ คน ให้ผ่านพ้นจากปัญหาและอุปสรรคทั้งปวงได้ ดังที่ได้ศึกษาและแสดงไว้แล้วในการช่วยเหลือแก้ปัญหาให้ผู้คนเริ่มตั้งแต่แรกเกิดได้ช่วยบิดาให้พ้นจากโรคร้ายไข้เจ็บ เพื่อนๆ ให้มีที่วิ่งเล่น พ่อค้าประชาชน สมณพราหมณ์ จรไปจรมาได้พึ่งพาอาศัย รวมทั้งแก้ปัญหาให้พระราชามหากษัตริย์อีกด้วย

ขั้นที่ ๓ : ขั้นวางแผน (พิชิตเรื่องราว) จะอยู่ใน ๒ ขั้นตอนที่ (๓) พิชิตเรื่องราวและ(๔) มีความยุติธรรมมโหสถบัณฑิตมีวิสัยทัศน์ยาวไกล มีความสามารถประเมินสถานการณ์ อีกทั้งยังสามารถโน้มน้าวสร้างแรงจูงใจกระตุ้นเตือนให้อนุเกิฏฐ์ ทำงานด้วยความสมัครใจและจริงใจได้ ซึ่งเป็นหนึ่งในกระบวนการพิชิตเรื่องราว ผู้วิจัยมองว่าเป็นคุณสมบัติขั้นเลิศ มีความเป็นนักคิดเชิงกลยุทธ์อย่างแท้จริง มีการพิจารณาอย่างแยกแยะโดยใช้โยนิโสมนสิการ ขั้นตอนนี้จัดว่าเป็นขั้นตอนที่สำคัญอย่างมาก เพราะเกี่ยวข้องกับปัจจัยภายนอกปัจจัยภายใน ซึ่งเกี่ยวข้องข้องเกี่ยวกับความคิดที่จะต้องร่วมกันเป็นหนึ่งเดียว ทั้งผู้ที่ทำหน้าที่คนกลางคือตัวท่านมโหสถบัณฑิตและคู่กรณีทั้งสองฝ่ายจะต้องร่วมมือกันเพื่อให้บรรลุเป้าหมายเกิดสัมมาทิฐิที่จะนำไปสู่หนทางในการแก้ไขปัญหา ซึ่งหลักหรือวิธีการในการการคิด ได้แก่ วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการทั้ง ๑๐ ประการ โดยคิดตามกระบวนการวิธีร้อยสี่๔ โดยคิดถึงตัวปัญหาสาเหตุของปัญหาวิธีการแก้ปัญหาและจุดหมายปลายทางเมื่อหมดปัญหาแล้วมโหสถบัณฑิตใช้หลักการพิจารณาในการแก้ปัญหา

ช่วยเหลือผู้คนที่ประสบปัญหาที่ได้เดือดร้อนทั้งกายและใจอยู่บนพื้นฐานของความยุติธรรม ปราศจากอคติ

ขั้นที่ ๔ : ปฏิบัติ (มีความยุติธรรม และนำเสนอทางออก) จะอยู่ใน ขั้นตอนที่ (๕) เสนอทางออก ในขั้นตอนนี้มีโศกบัณฑิตทำหน้าที่เป็นคนกลางในการแก้ปัญหาและคู่กรณีทั้งสองฝ่ายจะต้องยอมรับการตัดสินของโศกในท่ามกลางมหาชนโดยหลักการแล้วในการแก้ปัญหาเป็นการชี้แนะทางออกให้แก่ชีวิตและสังคมใช้หลักธรรม “ศีล๕” นำไปปฏิบัติ เพราะหากเราทุกคนใช้หลักของศีล๕เป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิตจะเสมือนหนึ่งกระตุ้นให้เราทุกคนสร้างภูมิคุ้มกันให้กับตนเองเพื่อที่จะป้องกันปัญหาที่เกิดขึ้นกับชีวิตและทรัพย์สินซึ่งมีโอกาสเกิดขึ้นได้ตลอดเวลาและไม่ให้พัฒนาลุกลามไปในทางลบกระทบต่อสังคมสังคมนั้นๆก็สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข

๘. บทสรุป

การคิดเชิงกลยุทธ์ของมโศกบัณฑิตเพื่อแก้ปัญหาสังคมเป็นการคิดอย่างถูกต้อง เป็นศูนย์กลางที่บริหารการดำเนินชีวิตทั้งหมด ทำหน้าที่ชี้แนะและควบคุมการกระทำ ผู้วิจัยสนับสนุนการคิดเชิงกลยุทธ์ของมโศกบัณฑิต ซึ่งวิธีการคิดจะเริ่มเข้ามามีบทบาทเมื่อมนุษย์ได้รับข้อมูลจากสิ่งแวดล้อมซึ่งมีอยู่มาก หากคิดเป็นหรือคิดดีก็จะเกิดการเลือกรับเป็นหรือเลือกรับแต่สิ่งที่ดีๆ เมื่อรับมาแล้วจะเกิดการคิด ตีความเชื่อมโยงและตอบสนองออกมาเป็นการดำเนินชีวิตด้วยปัญญา หากมีการนำมาอธิบายขยายความหรือปรับประยุกต์ใช้ให้เหมาะกับการดำเนินชีวิตประจำวันของบุคคลให้เห็นแนวทางอย่างชัดเจนก็จะเป็นประโยชน์และทรงคุณค่ามากเป็นอย่างยิ่ง โดยการส่งเสริมให้บุคคลพัฒนาการคิดเชิงกลยุทธ์ในทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การมีโยนิโสมนสิการทำให้เกิดสัมมาทิฐิเพิ่มมากขึ้นเป็นการพัฒนาและส่งเสริมศักยภาพของบุคคลดำเนินชีวิตอย่างปกติสุขและการอยู่ร่วมกันของบุคคลในสังคมอย่างมีความสุข

บรรณานุกรม

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. การคิดเชิงกลยุทธ์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : ชัคเชส มีเดีย, ๒๕๔๖.

โกวิท วรพิพัฒน์, การ"คิดเป็น"เพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตและสังคมไทย, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://mediathailand.blogspot.com/2012/05/blog-post_4135.html [๒ ก.พ. ๕๗]

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

- _____ . **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.
- _____ . **ฎีกาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- กรมศิลปากร. **นิบาตชาดก**. กรมศิลปากรจัดพิมพ์ในมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวครบ ๕ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๓๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๑.
- พระปฎิภาจุกุญชร. **มิลินทปัญหา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๔๙.
- พระพุทธโฆษาจารย์. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัทธนาเพรสจำกัด, ๒๕๔๖.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). **ชีวิตที่สมบูรณ์**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ระฆังทอง, ๒๕๔๙.
- _____ . **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- _____ . **โยนิโสมนสิการ-วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม**. พิมพ์แยกเล่มเฉพาะบท ครั้งที่ ๒๔ (ฉบับข้อมูลคอมพิวเตอร์ บทที่ ๑๓ แยกพิมพ์ครั้งแรก). ม.ป.ท. : พิสมัย พิชญกุล มงคล วิภา บุญยรัตนากุล วรณา บุญศรีเมือง และคณะผู้ศรัทธา, ๒๕๕๖.
- พระมหาเลอเดช วรวิไล (วงศ์ศรีราชา), “การศึกษาวิเคราะห์ปัญหาบารมีของพระมหोสด”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต**, บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- รัฐ ธนาดิเรก,ดร.. “การจัดทำแผนยุทธศาสตร์การพัฒนาระบบราชการกระทรวงสาธารณสุข”. สรุปรโดย ลาวัณย์ ขำเลชะสิงห์. กรุงเทพมหานคร : ห้องประชุมโรงแรมมิราเคิล, ๒๕๕๑.

